

ӘОЖ 82-31

Ш.А. Шортанбаев,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
аға оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: shokhan69@mail.ru

Романдардағы тоғысар арна – адам-табиғат арақатынасы

Мақалада Алаштың көрнекті қаламгерлері Жүсіпбек Аймауытов пен Қалихан Ысқақовтың романдары, ондағы табиғат суреттері туралы баяндалады. Аймауытов пен Ысқақов алаш оқырман-дарына қазақ прозасын биік деңгейге көтерген қайталанбас сөз зергері, шынайы суреткер ретінде танымал. Мақалада Аймауытов Жүсіпбектің суреткерлік-шығармашылық шеберлігі, жазу машығы, романдарында кездесетін табиғат көріністерінің шығарманың мазмұнына, идеялық мұратына, композициялық тұтастығына кейде тікелей, кейде жанама әсерін тигізіп отыратыны ғылыми тұрғыдан сарапталады. Жүсіпбек кейіпкерлерінің жан-әлеміндегі, көңіл-күйіндегі өзгерістер табиғат көріністерімен жымдасып, шығарманың шырайын кіргізіп, құлпырта түсуге септігін тигізетіні Қалихан Ысқақов романдарымен салыстырыла, жан-жақты қарастырылады. Алтайдың әсем табиғатын, ғажайып сұлу орман-тоғайларын, сылдырап аққан өзенін, яғни, Марқакөл мен Күршімін, Бұқтырма мен Ақсуын, қайталанбас тау-тасын суреттеудегі Аймауытов пен Ысқақовтың суреткерлік шеберлігі, өздеріне ғана тән көркемдік әдіс-тәсілдері, қаламгерлік шешімі сөз болады.

Зерттеу мақалада Ж.Аймауытовтың «Ақбілек» романындағы адам мен табиғатты қатар суреттеу, әсіресе, табиғатты бейнелеуді көтеріңкі леппен бастап, сол деңгейден түсірмей аяқтау, ақ өлең үлгісіне салған көтеріңкі пафосы қаламгердің өзіне тән ерекшелігі ретінде бағаланса, көркем туындыдағы мұндай суреткерлік шеберлік Қ.Ысқақовтың «Тұйық» романының да негізгі белгілерінің бірі екендігі туралы айтылады.

Түйін сөздер: роман, қазақ прозасы, пейзаж, көркемдік стиль, суреткерлік шеберлік, адам және табиғат арақатынасы, авторлық шешім.

Sh. Shortanbaev

The relation of man and nature in the mainstream of the novel

In this article the novels of the great writers Zhusupbek Aymauytov and Kalikhan Iskakov and the pictures of the nature described there are considered. Aymauytov and Iskakov are known for readers as the unique masters of the word and true artists who lifted the Kazakh prose to high level. In the article the art and creative and writing skills of Aymauytov Zhusupbek, direct or indirect influence of the description of the nature in the novel on the content, its aim, ideas, composition integrity of the work are analyzed from the scientific point of view. Changes in emotional experiences, moods of the heroes of Zhusupbek merge with paintings of nature and give beauty to work, and it is considered in detail in comparison with the novels of Kalihan Iskakov.

Aymauytov and Iskakov's art skill in the description of the beautiful nature, fine woods, murmur of the rivers, unique Mountains of Altai, in particular Markakul and Kursha, Buktyrm and Aksu, his own artistic techniques and methods, writing activity are studied.

In the research article the parallel description of man and nature in the novel «Akbilek» by Zh. Aymauytov, especially as he begins the description of the nature with a high note and ends it at the same level, without lowering, is estimated as his specific manne. This artistic skill is one of the main traits of the novel of K. Iskakov «Tuyyk».

Key words: novel, Kazakh prose, landscape, art style, skill of the writer, relation of the person and nature, author's approach.

Ш.А. Шортанбаев

Отношение человека и природы в русле романа

В данной статье рассматриваются романы великих писателей – Жусупбека Аймауытова, Калихана Искакова, в частности картины природы, изображенные в них. Ж. Аймауытов и К. Искаков известны как неповторимые мастера слова и истинные художники, поднявшие казахскую прозу на высокий уровень. В статье анализируется с научной позиции художественно-творческое мастерство, навыки письма Жусупбека Аймауытова, непосредственное или косвенное влияние описания природы в романе на содержание, цель, идеи, композиционную целостность произведения. Изменения в душевных переживаниях, настроениях героев Жусупбека сливаются с картинами природы и придают красоте произведению, что подробно рассматривается в сопоставлении с романами Калихана Искакова. Изучаются художественное мастерство Ж. Аймауытова и К. Искакова в описании красоты природы, прекрасных лесов, журчания рек, неповторимых гор Алтая, в особенности Маркакуль и Куршим, Буктырма и Аксу, его собственные художественные приемы и методы, писательская деятельность.

В статье передается параллельное описание человека и природы в романе Ж. Аймауытова «Акбилек», особенно как он начинается на высокой ноте описание природы и заканчивается на том же уровне, не снижая его, что оценивается как его специфическая манера. Такое художественное мастерство является одной из основных составляющих романа К. Искакова «Туйык».

Ключевые слова: роман, казахская проза, пейзаж, художественный стиль, мастерство писателя, отношение человека и природы, авторский подход.

Алаш ардақтыларымен қайта қауышқалы да біраз жылдың жүзі өтті. Қазақ халқының руханият әлеміне өлшеусіз еңбек сіңірген ақын-жазушыларымыздың мұрасы ортамызға қайта оралып, үзіле жаздаған ұлттық, рухани құндылықтарымыздың орны толығып, ұлт игілігіне айналғаны қашан. Алаш жазушысы Аймауытовтың солардың бірі, әрі сегіз қырлы, бір сырлы дарын, жан-жақты талант иесі екені де рас. Ол – ақын, жазушы, драматург, сыншы, аудармашы, көсемсөзші. Аз ғұмыр кешкенімен, соңында қалдырған әдеби мұрасы мол. Әсіресе, қазақ прозасын әлемдік деңгейге көтерген қайталанбас сөз зергері, шынайы суреткер, алуан жанрда бақ сынап, қалам тербеген Аймауытов шығармашылығының алғашқы кезеңінде сол кездегі ауыл өмірін, ел ішіндегі жаңалық өзгерістерді, әлеуметтік теңсіздіктерді, баққұмар, таққұмар, алыпсатарларды аяусыз әшкерелеп, сын садағымен түйресе, кейінірек проза жанрындағы айтулы еңбектерін дүниеге әкелген. Жүсіпбектің суреткерлік-шығармашылық шеберлігіне, жазу машығына тәнті болған Бейімбет Майлиннің: «Мен Жүсіпбектей шебер жазушыны көрген емеспін» – деп баға беруі тегін емес. Жазушының «Елес», «Әнші», «Күнікейдің жазығы», «Қартқожа», «Ақбілек» секілді дәуір шындығын, замана тауқыметін, адамдар арасындағы сан-алуан тартысты, қайшылықты қарым-қатынасты шынайы, сенімді бейнелейтін, сипаты бөлек, стилі ерек туындылары ел арасына сол кезде-ақ кеңінен тарағаны белгілі. Мұхтар

Әуезов, Бейімбет Майлин секілді дәуір суреткерлерімен иықтаса, жұптаса қалам тербеген Жүсіпбектің шығармашылық әлемінің тереңіне бойлау, тұнығынан қанып ішу, машық-мәнерінен үлгі алу кейінгі ізбасар-әріптестеріне кеш те болса бұйырғаны – ащы шындық. Алаш әдебиетіндегі Әуезовтың орнын, Майлиннің қадірін төмендетпей-ақ, Аймауытов салған соқпақтың, бағындырған белестің биігін бағалай білу – бүгінгі ұрпаққа міндет. «Қазақтың профессионалдық прозасы Аймауытовтан басталады десем, қателеспейтін шығармын деп ойлаймын. Байқап отырсам, Әуезовтің өзі де Аймауытовтың шекпенінен шыққан сияқты. Егер мезгілінде танысқанымызда, алпысыншы жылдардың басында әдебиетке келген біздер отыз жыл бұрын ағаларымыз салып кеткен жолды қайта таптамайтын едік» – деген жазушы Қалихан Ысқақовтың пікірі де осы ойымыздың дұрыстығын дәлелдейді. Алдыңғы толқын ағалары салған кәсіби прозадағы сара жолды шиырлап емес, өзіне тән суреткерлік түйсікпен «шарлап» келе жатқан Қалихан ағамыздың қаламынан да, қадамынан да алаш қаламгерлерінің идеясын да, ата-баба аманат етіп қалдырған мұрасы «тілін» де аса сақтықпен қорғап, абыроймен жұмсап келе жатқаны айқын да анық сезіледі. «Қазіргі шығармалардың оқылмайтындығы – тілдің жоқтығынан. Тілсіз сурет салынбайды. Тілсіз ой оқушыға жетпей қалады» – деп шырылдап, көркем әдебиеттің шұрайлы тілсіз әрсіз, әрі нәрсіз болатынын үнемі ескертумен келеді.

Жазушының шеберлік қырлары, көркем әдебиет туындысының, яғни көркем шығарманың эстетикалық қуаты – суреткер қаламының көркемдік ерекшеліктерінен, поэтикалық ізденістерінен көрінеді. Әрине, сөз өнеріндегі, соның ішінде, көркем әдебиеттегі шеберліктің ауқымы өте кең. Жазушы шығармаларында кездесетін көркем ерекшеліктердің қуаттылығы оның тақырып пен идея, тіл мен стиль, сюжет пен композициялық ерекшеліктерінде, образ жасау жолындағы ізденістерінде, заман, уақыт шындығын кейіпкерлерінің жан әлемі, іс-әрекеті арқылы жеткізуінде, диалог құрудағы, сәтті көркем деталь табудағы, көркемдік бейнелеу құралдарын сан құбылта, түрлендіре пайдалануындағы суреткерлігінде, сол арқылы оқырман жүрегінен орын алуға ұмтылысында, жанқиярлық еңбегінде жатса керек.

Осы тұрғыдан алғанда, Ж. Аймауытовтың «Ақбілек», Қ. Ысқақовтың «Тұйық» романдары кейіпкерлерін тікелей іс-әрекет, динамикалы оқиғалы үстінде ашып көрсетумен де, ішкі психологиялық тартыстарымен де, философиялық ой-тұжырымдарымен де болсын, қазақ әдебиетіне қосылған сүбелі үлес болып табылады.

Романда кездесетін табиғат көріністері оның мазмұнына, идеялық мұратына, композициялық тұтастығына кейде тікелей, кейде жанама әсерін тигізіп отырады. Кейіпкер жан-әлеміндегі, көңіл-күйіндегі өзгерістер табиғат көріністерімен жымдасып, шығарманың шырайын кіргізіп, құлпырта түсуге септігін тигізеді анық. Алтайдың әсем табиғатын, ғажайып сұлу орман-тоғайларын, сылдырап аққан өзенін, яғни, Марқакөл мен Күршімін, Бұқтырма мен Ақсуын, қайталанбас тау-тасын суреттеуге келгенде Жүсіпбектің де, Қалиханның да қаламы жүйрік-ақ. Мәселен, Жүсіпбек Аймауытов «Ақбілек романында «Марқакөлдің суы балдай. Марқакөлдің суын ішіп, отын жеген сары қарын, тұтам емшек жануардың бауырынан сүт сорғалап, сүт емес-ау, құт сорғалап, көнек-көнек лапылдайды. Марқакөлдің жиегінде ...бала болып, ана болып, көп әйелден дана болып, кеудесіне сыймай, кемерінен аса шыпылдайды» [1, 5] – деп ерекше леппен, сұлу да соны ырғақпен табиғат пен Ақбілек бейнесін, сезімін астаыра байланыстырса, Қалихан Ысқақов «Тұйықта» тамырын тіпті тереңге жібереді. «Ай қырқаға барып құлады. Аспан күмбезі жарты шекесінен қақ айрылып, іріген сүттің бетіндегі ақ шандыр көбіктей кіреуекеленіп барып семді де, қара көк тұңғиыққа іркіліп Құсжолы ғана қалды; Жетіқарақшының

сүйір басы шығыс көкжиекке сұғына кеп тоқтаған екен, мезгіл түн ортасына ауса керек» [2, 8]. Бұл – Қажымұраттың туған аулына келіп, өткеніне, қызығы кем өткен өміріне ойша көз жүгіртіп, осы бір мақпал түнді, тұнық аспанды сағынышпен еске алып жатқан сәті. Күздің осы бір мезгілін, түннің осы бір сәтін сағына жеткені аңғарылады.

Ж.Аймауытовтың «Ақбілек» романындағы адам мен табиғатты қатар суреттеу, әсіресе, табиғатты бейнелеуді көтеріңкі леппен бастап, сол деңгейден түсірмей аяқтау, ақ өлең үлгісіне салған шалқыма пафосы көз алдымыздағыдай есте болса, көркем туындыдағы мұндай байланыс Қ.Ысқақов романының да негізгі белгілерінің бірі. «Алтайдың самаладай тізілген зеңгір шыңдары қызыл орамал байланып қырға шыққан қыз-келіншектер сияқты екен, солардың дін ортасындағы етегін қылқанды орман, белуарын тау-терекпен қымталаған Саралқа биігі қызыл мыспен қақталған жалпақ кісені шарт буынып жүгініп отырған ақ бас шалға ұқсайды» [2, 21].

Автор енді бірде пейзажды кейіпкер көңіл-күйінен хабардар ете отырып, сюжетті дамытуға пайдаланғанын аңғаруға болады. Кейіпкердің сол сәттегі жан-әлеміндегі әлем-тапырық көңіл ауанын табиғаттың сұрқай, суық суретімен қатар алып, шығарманың әрін кіргізіп, өңіне қан жүгірткендей әсерге бөлейді. «Алтайдың құзар шыңдары да қызыл орамалдарын сыпырып тастап, көк шатыр мұздай суық тарта бастаған; манағы белдеудегі тау-теректің сары ала сілемі, онан жоғары мүк пен қынаның тықыр кілемдей қызғылт түгі күлгін тартып, ошақтағы қи қоламтасындай өлеусіреп өлуге айналған. Қарағай басын сынсытқан қоңыр жел, қоңыр күздің қоңыр барқыттай қою ымыртты көкірек сыздатар мұң ала келгендей, сол мұң алыстан талып жеткен сыбызғы сазындай көңіл шымшылап, көз алдынан қимас елес боп жамырады» [2, 21].

Өлгінде ғана туған өлкесінің тамылжыған түніне, алқаракөк аспанына талмаусыра көз тіккен Қажымұраттың есіне алмағайып кезеңнің аласапыран уақыты, соғыспен тұспа-тұс келген жастық шағы түскенде, денесі түршікті. Жаңа ғана көңіліне жылу құйып, жүрегіне нұр сыйлағандай болған табиғат көрінісі де кейіпкер ойымен астасып, қуқыл тартқандай сүреңсіз күй кешкен. Жігіт көңіл-күйінің пәс тартқан сәтін жазушы табиғат әлеміндегі өзгерістермен шебер қиюластырып, шығарма оқиғасының ары қарай қалай өрбитінін, өріс алатынын оқырманға жымын білдірмей аңғартып тұрғандай

әсер қалдырады. Табиғат құбылысы адамның сана-сезіміне, ойына әсер ете алатынын жазушы табиғи түрде боямасыз жеткізеді. Сюжеттің өріс алуына, дамуына септігі бар ішкі иірімдер өнер туындысына тән үлгіде шебер қолданылып, роман тынысына серпін береді. Колхоздың азын-аулақ малына жем-шөп әкелемін деп жолға шыққан Қажымұраттың жалғыз өзі әбден титықтап, арып-аршыған сәтінде табиғаттың да қатқылданып, қатуланып тұрғанын автор: «Шаңырақ мүйіз пар өгіздің ырғалаң-ырғалаң жүрiсi, толқында лықсыған қайықтай изең-изең шұлғыған шана шаршаған жігітті шала мас қып маужырата бастады.

Шырша мен қарағайлы жыныстан шошайып қана қылтиған шың-құздардың ұшар биігі де теңселіп тұрғандай еді. Малақайының милығынан күн сығалады; оның да шар табағы қызыл тастай кірпік қақпай қатып қапты. Аспанның түсі бөлек, жап-жасыл екен, мынау құлазып йен қалған дүниенің күңіренген суық күмбезі секілді» [2, 99-100] – деп суреттесе, «Қырқадан құлықтанып ай туған. Көз жетер аймақтың реңі кашып, сұрғылт тұман басқандай аспан шелдене қалды. Тас қамау сұр шатқалдың аңғары бұрынғыдан да азынап кеткен секілді, тас керең дүниенің ызғары жабырқау көңілге иығындағы қаптан бетер зілді еді» [2, 105] – деп кейіпкер көңіл-күйінің зілмауыр тартуын табиғат құбылысындағы өзгерістерімен қабат ала отырып, оқиға барысын, дамуын қоюлата түседі. Бүкіл кірені бір өзі тиеп, ие болып келе жатқан Қажымұрат осының бәрін кім үшін, не үшін істеп жүргені ойына түскенде серпілгендей, бүкіл ауылдың шаңырағын бір өзі тіреп тұрғанын сезінгендей болады. Тарығып-зарығып отырған елдің үмітін ақтауға, көңілін демдеуге өзінің де үлесі барын еске алғанда, жігіт бойы шымырлап, ойы шығандап кетеді. Бойын ерекше сезімге бөлеп, бүкіл дүние мұның ісіне қуана қол соққандай, тіпті «жымындаған аспан да манағыдай емес, жайдары. Шана сықырымен жарысқан мұнды бір сарын боз аспанның мөрінен тамып тұрғандай. Аяқтың сырқаты, қардың талғаны да ұмытылып, көңілдегі болмашы кірбің де көшіп кеткен».

Көз алдына көлбедеп Зылиха бейнесі келді. Аяғының ауырлығына екі-үш айдың жүзі болғанын ойлады. Ауылдағы шал-кемпірлерге баскөз болып қана қоймай, қандай да бір ауыр істің басында бел шешпей, ер-азаматтарша іс-әрекет етіп жүргені жанына батты. Дегенмен, дәл қазіргі сәтте Зылиханың бұдан басқа сүйенері, сенені

рі жоқ екенін ойлағанда, көңілі бір құлазып, бір шалқыды. Мынау қайнаған өмірдегі, дүниедегі баянсыз тірліктен құтқарып, тіршіліктің мәні, өмірдің әніне жеткізер нағыз бақыт ұрпақ, бала екені есіне түсіп, көңілінің кірі шайылғандай. «Жалғаның жалпақ екені енді біліп, дүниенің көркі енді ғана ажарына кірді ме деген жігіт қазір тау қопарып тастауға, ел үшін жан-пида етуге әзір, қанша қиындық кешсең де өмірдің бақыты да; базары да осы ма деп қалды. Зылиха жүкті болғаннан бері бұрынғы үйірсектігі мен құштарлық сезімінен көрі жанашырлығы басым. Бала деген шіркін жар махаббатынан да ыстық, әрі тәттілеу ме, қалай?... Әйтеуір соңғы кезде қиялшыл болып алған, тік мінез ұрыншақтығынан көңілшектігі көбейіп кетті» [2, 45].

Автор Алтайдың ғажайып сұлулығымен қатар, оның жадап жүдеген, талан-таражға түскен ауыр халіне де аяныш білдіреді. Бір кездері жайқалған ну өлкенің адамдардың салғырттығынан, табиғат-Анаға деген немқұрайлығынан болар, тозуға айналған бет-бейнесін де көз алдымызға әкеледі.

«Алтай шынында жүдеп қалған екен, ұста-рамен сыпырғандай ағашын отап әкеткен таз төмпешіктер, әр томары бір ағаштың моласындай құлазып жатқан құла жондар, өркеш-өркеш таулардың басы таз, иегі көптен қырынбаған көк сағал адамның ұртындай кедір-бұдыр, ортан белінде селтиген мысық мұрттай ала шұбар ағаш қалыпты, шанжау-шанжау жегім қарағайлардан басқа Бұқтырма бойындағы өзекте де дым жоқ, олардың өзі де бірі қисық, бірі шолақ ешкімнің қажетіне жарамай жұртқа тастап кеткен жүн-жұрқаның жұрынтығы секілді. Қажымұрат жастық шағының белгісін таба алмай келеді» [2, 61]. Одан әрі автор қолдан жасалған қысастықтың, талан-таражға салудың түбі неге соғатынын меңзеп, «- Жер қалмады!- деп кейіді Әлмұрат. –Жазық түгілі тепсеңнің бәрін көртышқанша тепкілеп тауыстық. Ал пайдасы бокқа тұрмайды. Артымызды жауып тұрған тек мал» [2, 162] – деп табиғаттағы, экологиядағы жұтандықты адамдардың тіршілігімен, іс-әрекетімен байланыстырады. Табиғаттың да қоғамның бір бөлшегі екенін, егер оны күтпесе, аяламаса, құритынын, тозатынын автор әдемі сездіріп, қатпары қалың сауалдың зауалы ауыр екенін айтып отыр.

Бүгінгі таңда ғаламдық проблемаға айналған бұл мәселенің бастауы кешегі күндерде жатқанын Қ.Ысқақов өткен ғасырдың 60-жылдарында-ақ аңғарып, ұрпағына ұқтырып отырғандай.

«Кемер-кемер болып көз ұшына дейін созылған ну орманның төбесі сары күздің шап-шағыр меңсіз аспанымен ұласып жатыр. Жауыннан соң дүние шыт жаңа тазарып калған. Борық пен өзектегі шаңдақтың ескі қылтанағы қайта көктеп, су тиген барқыттың түгіндей құлпырып шыға келіпті. Мизам басын шұлғытып салқын самал еседі. Телеграф сымдары сарнап тұр. Телеграф бағандарының гуілдеген қоңыр үні Қажымұрат көңілінің кимас мұңын шерткендей бебеу қағып тынар емес» [2, 217]. Автор туған ауылына жиырма жылдан соң қайта оралып, сағына табысып, көңілін жібітер елі барын, артына аландатар атамекені, қара орманы барын медет етіп, кимай қоштасып бара жатқан Қажымұраттың ала-құлаң көңілін, алабұртқан сезімін, ішкі сезім буырқаныстарын оны қоршаған табиғат құбылыстарымен бірлікте ала отырып жырлайды. Сағыныш, мұң әрбір адамға тән сезімдердің мылқау Қажымұратқа да тән екендігін бар бояуымен ашып көрсетеді. Қаршадайынан тағ-

дырдың тауқыметіне ұшыраған, адасқан, жол іздеп тарыққан, қайта табысқан, бақытына «қолы жеткен» Қажымұрат өмірінің, тағдырының терең оймен, өзіндік пәл сапасымен берілуі, адам тағдыры, адамдар арасындағы теңсіздіктің, оны ішкі иірімдері мен сыртқы бітім болмысының табиғат құбылыстарымен егіздің сыңарындай өрілуі, бас кейіпкер Қажымұрат тағдыры арқылы адал, таза еңбек адамының, қарапайым жанның бейнелеуі, сол арқылы қоғамдағы әділетсіздікке, теңсіздікке, түрлі кеселдерге қарсы мінез көрсетуі, адам психологиясының, жан сезімінің шебер көрсетілуі, кейіпкерлер тағдыры арқылы қоғамдағы ірілі-ұсақты кемшіліктердің сыналуы, адам тағдырына немқұрайлылыққа қарсы күрес, романдағы қилы тағдырлар, қилы характерлер арқылы тән жарасы бітсе де, жан жарасы бітпейтінін рухы биік, жүрегі таза адамдар арқылы шынайы суреттеуі, міне, осының бәрі — жазушы Қ. Ысқақовтың «Тұйық» романының басты бояуы, тоғысар арнасы.

Әдебиеттер

- 1 Аймауытов Ж. Ақбілек: роман. – Алматы: Раритет, 2003. – 240 б.
- 2 Ысқақов Қ. Қараорман. – Алматы: Өлке, 2005. – 368 б.

References

- 1 Aimauytov Zh. Akbilek: roman. – Almaty: Raritet, 2003. – 240 s.
- 2 Iskakov K. Karaorman. – Almaty: Olke, 2005. – 368 s.